

Dobrotvorno i socijalno djelovanje židovske zajednice u Zagrebu u 19. i 20. stoljeću

IVO GOLDSTEIN*

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Hrvatska

Izvorni znanstveni članak

UDK:364.044.66

Primljeno: srpanj 2005.

Od 19. stoljeća socijalna, odnosno dobrotvorna djelatnost, predstavlja jedan od važnih aspekata djelatnosti židovske zajednice. Kako su Židovi u Hrvatskoj živjeli uglavnom u gradovima, tako se i prve građanske inicijative, pa i u domeni socijalnog rada, javljaju u krilu židovskih zajednica. Svaka židovska općina u biti je svoga djelovanja imala načelo zajedništva i solidarnosti. Godine 1846. osniva se pri židovskoj općini na inicijativu Jacquesa (Jakova) Epsteina dobrotvorno i kulturno društvo – Humanitätsverein, prvo i za dugo vremena jedino dobrotvorno društvo u Zagrebu. U sljedećim se desetljećima dobrotvorna djelatnost židovske zajednice intenzivira, sukladno rastu broja Židova te ekonomskoj snazi zajednice. Pomoć se dodjeljuje kako Židovima, tako i nežidovima. Razdoblje Drugoga svjetskoga rata donosi tragediju, ali i solidarnost s onima kojima je u logorima pomoć bila potrebna, bez koje bi žrtava bilo još više.

Ključne riječi: Židovi, 19. i 20. stoljeće, Zagreb, dobrotvorna djelatnost.

Židovi su se emancipirali u raznim europskim zemljama tijekom druge polovine 18. stoljeća i 19. stoljeća^{**}. Od toga vremena socijalna, odnosno dobrotvorna djelatnost, predstavlja jedan od važnih aspekata djelatnosti židovske zajednice. Ona je dvovrsta: s jedne strane, usmjerena na pomaganje siromašnim i potrebitim članovima židovske zajednice, s druge, pomaganje nežidovima u društvu u kojem je židovska zajednica bila u manjini. Jer, kako je rekao istaknuti židovski aktivist i zagrebački odvjetnik Lavoslav Šik (1880.-1942.): “ako imade u kojem gradu i te koliko bogatih Židova, a isti ne bi ništa radili za opće dobro i ne bi i te kako prednjačili u

rješavanju socijalnih problema, rezultat bi bio tek mržnja i progon. I kad ti Židovi ne bi imali osjećanja za svoje vlastite jevrejske ciljeve, bila bi to tek masa prezrenih materijalista. Naša jakost u zagrebačkoj privredi imade svoju bazu u našim narodnoetičkim motivima – i jao nama i našoj privredi, kad ne bismo više znali, zašto radimo, zašto se mučimo, i kad ne bismo imali u svemu tome radu većih ciljeva, nego li tek da se zgrće novac...” (Šik, 1927.)

Židovi, odnosno članovi židovskih općina u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću bili su isključivo građani, odnosno bili su u građanskim zanimanjima, jer im je posje-

* Ivo Goldstein, Filozofski fakultet/Faculty of Philosophy, Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb, Hrvatska/Croatia, ivo.goldstein@zg.t-com.hr

** Radi povjesničarskog profila teksta, reference na ne-autorske arhivske izvore iznimno se u ovome članku navode unutar fusnota. (Prim. ur.)

dovanje zemlje i nekretnina općenito sve do stjecanja pune ravnopravnosti 1873. godine bilo zabranjeno. Stoga nije čudno da se prve građanske inicijative, pa i u domeni socijalnog rada, javljaju u krilu židovskih zajednica. Svaka židovska općina u biti je svoga djelovanja imala načelo zajedništva i solidarnosti.

JACQUES EPSTEIN I HUMANITÄTSVEREIN

Godine 1846. osniva se pri židovskoj općini na inicijativu Jacquesa (Jakova) Epsteina (1822.-1859.) dobrotvorno i kulturno društvo - *Humanitätsverein*. Bila je to reakcija na srpanjske žrtve 1845. godine, kada je na zagrebačkom Markovu trgu vojska pobila 13, a ranila 27 ljudi. Bilo je to prvo i za dugo vremena jedino dobrotvorno društvo u Zagrebu koje se u svom djelovanju rukovalo i "domovinskim" interesima, kako to u prigodnom govoru prilikom stvaranja društva naglašava Epstein. No, već se u pravilima, objavljenima 1850. godine, najavljuje da je zadatak ne samo "pomaganje", već i "zabavljanje" (Kolar-Dimitrijević, 1998.:69). "Pomaganje" se sastojalo u pomaganju siromasima podjelom hrane, drva, odjeće, obuće i sl., te pomaganjem da siromašna djeca izuče obrt. "Zabavljanje" se sastojalo u organiziranju koncerata i lutrije, koja je, zapravo bila jedan od načina financiranja rada Društva. U tom pravilniku stoji i da je zadatak Društva "širiti spoznaju o židovskoj religiji i znanosti, buditi religioznu svijest".

Društvo čovječnosti, iako institucionalno posve neovisno o židovskoj zajednici, i dalje je uglavnom bilo financirano židovskim novcem. Već šezdesetih pokazalo se da financiranje Društva čovječnosti ne može ovisiti samo o povremenim milodarima ili zavještanjima, već da je potrebno

imati stalne izvore prihoda. Od glavnice u Prvoj hrvatskoj štedionici, oni kojima je pomoć bila potrebna, dobivali su samo kamate. Organizirala se i lutrija - prva takve vrste organizirana je 1868. godine, kada je tiskano čak 10.000 srećaka - Zagreb je tada imao otprilike 35.000 stanovnika. Otada pa do smrti 1890. pokrovitelj Društva bio je ban Levin Rauch. Dvadesetpetogodišnjica društva svečano je obilježena koncertom 1871. godine u Hrvatskom narodnom kazalištu. Krajem stoljeća, 1895. godine, pokroviteljstvo je preuzeo nadvojvoda Leopold Salvator, član habsburške kuće. Tada je aktivnost društva bila snažno etablirana u građanskom sloju pri čemu su, usprkos donacijama grofovskih obitelji Sermage ili Vraniczany, i dalje glavni izvor prihoda bili doprinosi zagrebačkih Židova. Glavna aktivnost Društva od 1875. pa sve do Prvog svjetskoga rata bila je javna kuhinja u kojoj su dijeljeni objedi za sirotinju te za đake Obrtne i Učiteljske škole - ukupno više od pet i pol milijuna obroka ili preko 300 dnevno (Kolar-Dimitrijević, 1998.:71).

NOVE INICIJATIVE NA PRIJELOMU STOLJEĆA

U aktivnosti židovske zajednice tih se desetljeća sve više uključuju žene, što je znak njihove emancipacije i u zajednici, ali i u zagrebačkoj sredini uopće. Tako je 1887. godine uz potporu Eduarda Priestera koji je priložio 12.000 kruna u znak sjećanja na umrlu suprugu Jelenu osnovano Izraelitsko gospojinsko društvo Jelene Priesterove (Dojč, 1986.:53-61)¹.

Ciljevi društva bili su da pomogne "bije-dne izraelitske udove i siročad", potom "izraelitsku omladinu koja se namjerava posvetiti obrtu ... da nadari mirazom uboge zaručnice i ovdje obitavajuće izraelitske obitelji".²

¹ Spomenica Izraelitskog gospojinskog društva Jelene Priester, Zagreb 1917.; *Židov* 4/1917., str. 4-5.

² Historijski arhiv u Zagrebu, rješenje od 3. XI. 1910. pod br. 59727/10.

Interes za rad u društvu neprekidno se povećavao: od 1887. do 1909. godine broj članica porastao je s 89 na 352, a imovina je s 350 forinti porasla na 27.350. Zagrebačko “gospojinsko” društvo potaklo je osnivanje takvih društava i u drugim hrvatskim gradovima: do 1929. godine osnovano ih je čak 16.

Još su se 1903. godine, zahvaljujući ideji članica društva Jelene Priester da se boležljivoj, a siromašnoj židovskoj djeci omogući besplatan oporavak na moru, počeli prikupljati novci koji su omogućili da u sljedećih deset godina preko 300 djece ode na odmor. Kako se ni takva organizacija nije pokazala dovoljno djelotvornom, 1913. utemeljeno je društvo Izraelska ferijalna kolonija u Zagrebu, a sljedeće godine konstituirano. Te je, 1914. godine predsjednik postala Tilda pl. Deutsch-Maceljski i na tom mjestu ostaje sve do 1940. godine.

Usporedo s ovim djelatnostima u židovskoj se općini od 1904. godine uobičajilo da se jednom godišnje, prigodom Hanuka svetkovine redovito daruju siromašna židovska djeca odijelom i cipelama³.

No, ni ove dobrotvorne akcije nisu rješavale sve probleme - L. Šik 1911. godine tvrdi da “ako umre glava porodice, preokreću se u većini židovskih obitelji prilike sasvim. Dnevna borba za opstanak, trošak oko obrazovanja djece, onemogućili su, da se uza konsolidiran standard of life steče ma i čedan imetak; u ogromnoj većini slučajeva židovska siročad ostaje na brizi rodbine, na skrb općine...”⁴ Šik predlaže da se ustroji “židovsko patronage društvo”, ali ne da “to bude potporno društvo, neka

bude svakom osigurnina, da će mu, zovne li ga smrt prije hore, djeca naći potpuno uzdržavanje kao za života...” Međutim, tako sveobuhvatna socijalna zaštita nikada nije bila ostvarena.

RAZDOBLJE PRVOGA SVJETSKOGA RATA

Kada je počeo Prvi svjetski rat predsjednik općine Robert Siebenschein ustvrdio je da “naša općina ne smije iznevjeriti tradicionalnoj svojoj lojalnosti spram posvećenoj osobi Nj. Veličanstva i ljubavi za otačbinu...” Stoga je Siebenschein samoinicijativno već prethodno nabavio 20 potpuno opremljenih kreveta, a zagrebačka Hevra Kadiša još deset, te su u prostorijama staračkog doma Židovske općine u Maksimirskoj ulici organizirali njegu ranjenika. Osim toga, općina je “redovito opskrbljivala raznim životnim namirnicama” 40 siromašnih obitelji, “kojih su hranitelji u ratu”. Tjedno su “siromasima dijeljena drva”. Do lipnja 1915. broj izdržavanih obitelji narastao je na pedeset; one “dobivaju dnevne životne namirnice kao brašna, riže, krupice, krumpira, masti i povrća... osim toga, dijeli se za manju djecu oko 25 litara mlijeka dnevno”⁵.

Potkraj Prvoga svjetskoga rata od upisanih 177 učenika i učenica u židovskoj školi samo je “68 roditelja plaćalo cijelu pristojbu, 41 polovicu, dočim su 68 oprošteni”. Čini se da se financijsko stanje ipak popravilo dvije godine kasnije, jer je u školskoj godini 1919/20. upisano 171 učenika i učenica, od kojih je 139 plaćalo, a 32 nije.⁶

³ Židov 4/1917.

⁴ Židovska smotra 1/1911.

⁵ Zap. sjednice Predstojništva JVO u Zagrebu, 18. 10. i 3. 11. 1914. i 17. 6. 1915.; zap. sjednice Hevra Kadiše u Zagrebu, 3. 11. 1914.; JIM.

⁶ Zap. sjednice Predstojništva IBO u Zagrebu, 2. 6. 1918.; zap. sjednice Odbora za nastavu IBO u Zagrebu, 24. 10. 1918. i 17. 9. 1919.; JIM.

Filantropska aktivnost u Zagrebu znatno je proširena za Prvoga svjetskoga rata osnivanjem "Odbora za potpomaganje nezaposlenih i invalidnih namještenika trgovačko-industrijalnih struka i novčanih zavoda" koji je kasnije bio prozvan "Prehrana". Za njegovu djelatnost ponajviše je zaslužan istaknuti član Židovske općine Šandor Alexander, a u odboru su bile i Tilda pl. Deutsch-Maceljski i Šandorova sestra Ilka Alexander (1869.-1942.). Za vrijeme Prvoga svjetskog rata otvoren je Vojnički dom i Grijaona za vojnike sa fronti i izbjeglice, a dijelio se i besplatan topli obrok. Siromašna su djeca dobivala topli doručak. Javna kuhinja nastavila je djelovati sve do 1941. godine (neko vrijeme u suterenu Umjetničkog paviljona) i do tada je po nekim statistikama podijelila oko 15.000.000 toplih obroka. Potkraj 1930. tadašnji predsjednik "Prehrane" Artur Marić dobio je zbog te aktivnosti Orden Sv. Save II stepena, u čemu mu je umnogome pomagala i poticala ga supruga Zora rođ. Alexander (Mirnik, 1995., Dojč, 1986.).⁷

ZRELOST MEĐURATNOG RAZDOBLJA

Iako je Društvo čovječnosti još pedesetih godina 19. stoljeća izgubilo isključivo židovski karakter, te je institucionalno bilo posve neovisno o općini, ipak su Židovi i dalje bili njezini vrlo važni financijeri. Tako su Deutsch-Maceljski darivali i po vagon drva da bi se to podijelilo sirotinji, a darivali su i mnogi židovski bankari, liječnici i drugi. Iako su u međuratnom razdoblju prihodi bili relativno manji negoli početkom stoljeća, ovo razdoblje obilježilo je uspješno predsjednikovanje dr. Milana Schwartz

(od 1923. do 1941.), istaknutog liječnika i javnog radnika. Glavni prihod u to doba činile su stanarine i najamnine u kućama i trgovačkim lokalima koje je Društvo posjedovalo. Kuće su se prodavale i kupovale nove, sve s ciljem da budu što kvalitetnije, pa time i najamnine više. Dijelom i zaduživanjem i zalaganjem vrijednih predmeta bivših predsjednika (zlatni sat Žige Epstein) 1937. je sagrađena armiranobetonska zgrada (prva takve vrste u Zagrebu) u Derenčinovoj, s 21 stanom, pa se ubiranjem stanarina mislilo osigurati financiranje Društva iz vlastitih izvora. No, sve to nije bilo dovoljno: gradsko je stanovništvo tridesetih godina uvelike naraslo, a time i proletarijatski sloj kojem je pomoć bila nužno potrebna. Krajem tridesetih stigle su u Zagreb i židovske izbjeglice iz Trećega Reicha, pa je i njima Društvo pomagalo (Kolar-Dimitrijević, 1998.:72).⁸

Dobrotvorna djelatnost i darivanje raznim društvima bila je uobičajena u zagrebačkom židovstvu. Tako je ne osobito imućni odvjetnik i cionistički vođa Aleksandar Licht darivao desetak zagrebačkih i izvanzagrebačkih studentskih, sportskih, dobrotvornih i drugih židovskih društava.⁹

Židovi su bili angažirani i u drugim dobrotvornim društvima: tako je kruna dugogodišnjeg dobrotvornoga rada Aleksandra Frelića (1860.-1943.), kojeg su zvali "kraljem siromaha" i "najvećim siromahom Zagreba", bilo otvaranje "Doma milosrđa" u Klaićevoj 10. U privatno-bolesničkoj blagajni Merkur, svojevrsnom socijalnom osiguranju, dugogodišnji je predsjednik bio Šandor A. Aleksander, počasni sekretar A. Licht, a tajnik, odnosno "motor", bio je Josip Kraus. Potkraj dvadesetih Merkur je

⁷ HDA, fond 144, SBUO, kut. 62, 30650/II/1930.

⁸ *Bilten ŽOZ* 30/1993.

⁹ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, cionistička djelatnost.

imao gotovo 9.000 članova (Polić, 1990.:8, Kolar-Dimitrijević, 1973.:35-36).¹⁰

Židovska općina u Zagrebu osnovana je 1806. godine, a nov, logičan korak dogodio se godine 1828., kada je utemeljena Hevra Kadiša, vjersko dobrotvorno društvo, koje je tradicionalno bilo jedna od bitnih aktivnosti svake židovske općine. U prvom sačuvanom statutu Hevra Kadiše iz 1859. godine utvrđuje se da je cilj društva “pomoć našim siromašnim članovima u plaćanju njege, lijekova i liječničkih pregleda ili u gotovom novcu za takve svrhe... pokop takvih siromašnih članova... podupiranje savjetom i djelom udovica i siročadi umrlih siromašnih članova društva, a ako su siročad sposobna za školu, pokriti troškove školovanja u židovskoj školi...” Briga za umrle bila je uzvišeni etički cilj, jer kako je na propovijedi 1935. godine rekao nadrabini Schwarz - “naši su učenjaci postavili pitanje: ‘Koja je ljubav istinska?’, te odgovaraju: ‘Ona koju vršimo spram mrtvih, jer nam oni više ne mogu ljubav uzvratiti’.”¹¹ Iako su mjesečne članarine bile relativno male, tijekom godina i desetljeća dobrim gospodarenjem i izvanrednim donacijama i u Zagrebu i u drugim sredinama imovina i obrtni kapital društva znatno su se povećavali.

Tijekom Prvoga svjetskoga rata Hevra Kadiša je plaćala liječnika koji je “bio dužan svakog siromašnog Izraeličanina u Zagrebu, koji to traži, besplatno liječiti”. U međuratnom razdoblju ona je znatno ojačala - 1917. imala je 328 članova, a 1928.

čak 993 i brojka se bitno ne mijenja sve do 1941. godine. Iako je i dalje prvenstvena briga bila dostojanstven pogreb svakog Židova, godine 1928. novi predsjednik društva, odvjetnik Geza Frank, mogao je izjaviti da “Hevra Kadiša nije više samo institucija za ritualne pogrebe, već eminentno karitativno, humanitarno i filantropsko društvo”, a Lavoslav Šik da “ona nije posmrtno društvo”, već “udruženje živih ... Hevra Kadiša mora sve učiniti da se što prije sagradi židovska bolnica, ona mora podupirati židovsku znanost i židovsku kulturu”. Tako je 1934. na pogrebe potrošeno manje od 29% novca, potom su donirani lijekovi i plaćani bolesnički troškovi (21%), subvencionirana razna društva i ustanove (14,4%) itd.¹² Novac se prikupljao i bankovnim kamatama i pojedinačnim donacijama: u mlađim danima istaknuti pravaš, odvjetnik Hinko Hinković, iako se pokrstio prilikom vjenčanja gotovo pola stoljeća ranije, društvu je oporučno ostavio 5.000 dinara.¹³

Beogradska loža Srbija nezavisnog židovskog reda Bnei Brit osnovana je 1911. godine. Tijekom dvadesetih godina, slično masonskom redu i redosljedju, “20 zagrebačkih kandidata” primljeno je u članstvo “Srbije” kako bi kao članovi univerzalnog Bnei Brita stekli pravo na osnivanje zavičajne zagrebačke lože. Tako je 1927. u Zagrebu, inicijativom beogradske lože kao matice i na poticaj Maksa Bauera, prvog maršala saveza, osnovana “Loža Zagreb 1090” (Radenić, 1997.:9).¹⁴

¹⁰ Jutarnji list, Zagreb, 9.12.1929.

¹¹ Statuten für den Chebra Kadischa-Verein in Agram, Agram 1859., JIM; Židov 44/1935.

¹² Židov 16/1935.; Pravila Hevra Kadiše, Zagreb 1924., & 1, 2; vidi i prijavljena pravila nadležnim vlastima iz 1936. godine - HDA, fond 144, SBUO, kut. 287, 3016/II/1936.; zap. sjednice Hevra Kadiše u Zagrebu, 3.6.1915., 25.11. i 2.12.1928., 4., 19. i 24.3.1929.; Tajnički izvještaj o zaključnim računima za god. 1937., podnesen sjednici Predstojništva JVO u Zagrebu, 19.4.1938.; JIM; Židov 11/1924.; 6/1930.; 9/1934.; 16, 44/1935.; 9/1939.

¹³ Zap. sjednice vijeća Hevra Kadiše u Zagrebu, 25.2.1917., 26.2.1920., 9.3.1924., 21.2.1926. i 4.3.1928.; zap. sjednice užeg odbora Hevra Kadiše u Zagrebu, 25.2.1923.; zap. sjednice predstojništva Hevra Kadiše u Zagrebu, 15. 9. 1929.; JIM; Židov 36/1929.

¹⁴ Loža “Zagreb” 1090. N. O. B. B. (Nezavisni Orden B’ne Brit). Spomenica 1927.-1932., Zagreb 1932., 52.

Ciljevi zagrebačke lože bili su određeni općim međunarodnim pravilima bratstva: kontakt sa svim strujama i interesnim skupinama u židovstvu, bratska ljubav između članova Reda, socijalna skrb i rad od opće koristi za cijelu židovsku zajednicu. Članovi bratstva u pravilu su bili iz bogatijih slojeva koji su svoj socijalni angažman obilno plaćali: 1933. bilo ih je 67, od toga 8 odvjetnika, 14 liječnika, 6 bankara, a ostali su bili uglavnom industrijalci. Članovi su bili i rabini i općinski dužnosnici. Nema sumnje da je popis članova društva svojevrstni "Tko je tko" židovske zajednice u Zagrebu (Mužić, 1985.:320-321.).¹⁵

Visina nadarbina ostajala je u tajnosti, čime se željela naglasiti skromnost članstva. Bratstvo je obilatopodupiralo mnoge židovske udruge i institucije od opće koristi, primjerice Starački dom Lavoslav Schwarz, neki projekti za Palestinu, stipendirani su i židovski umjetnici, sufinancirana su gostovanja inozemnih židovskih teatarskih skupina u Zagrebu, organiziran natječaj za radove iz "područja jevrejske historije, naučne i lijepe književnosti". Tvrđilo se da je loža "stvorila plan kako da se kod nas smeste i plasiraju nemački emigranti i svojom živom akcijom, društvenim vezama i kapitalom uspjela je da ih sve smesti i plasira, kao što je i ranije uspjela da osigura, obezbedi i plasira svoje saplemenike i istomišljenike". Loža "Zagreb" sama se ukinula u rujnu 1940. godine, a "cjelokupnu imovinu predala je zagrebačkoj Židovskoj općini na čuvanje". Kako nije sačuvan ni jedan originalni dokument, ni arhiva lože, ostaje samo da se pretpostavljaju razlozi samodokidanja – vjerojatno se radi o sve

većem antisemitskom pritisku i neugodnoj predratnoj atmosferi (Freidenreich, 1979.:122,124, Radenić, 1997.:9).¹⁶

U godinama pred Drugi svjetski rat su "Zajednica doma i škole" Židovske škole te "Izraelska ferijalna kolonija", iako im to nije bila prvenstvena funkcija, uvele besplatno dijeljenje mlijeka i kruha za siromašnu i slabunjavu djecu. Slično je radila i "Zaklada Tilde pl. Deutsch-Maceljski za osnutak ferijalnih domova" koja je povremeno organizirala darivanje židovske djece odjećom, rubljem i drugim potrepštinama.¹⁷

Klub hrvatskih sveučilištnih građana Židova osnovan je u Zagrebu 1904. kao "asimilantski akademski klub Hrvata židovske vjere" koji su cionisti malo-pomalo preuzeli i godine 1909. preimenovali u Židovsko akademsko potporno društvo (ŽAPD). S promjenom imena promijenila su mu se i pravila, pa mu osnovni cilj postaje pomoć bolesnim i siromašnim židovskim studentima ("podupiranje svojih oskudnih članova, pribavljanje zaslužbe članovima", ali i "medjusobno upoznavanje i sblizenje svojih članova..."). Širok je bio krug donatora društvu - i ban Nikola Tomašić, i drugi ugledni nežidovi i Židovi, i mnoge institucije. Pa ipak, tvrdilo se da "židovska javnost ne podupire ovu instituciju u onoj mjeri, kako bi joj pripadalo ... mi trebamo školovanih ljudi, trebamo našu inteligenciju".¹⁸

Od kraja Prvog svjetskog rata i neposredno nakon njega, u krugu financijera ŽAPD-a, očigledno zbog narasle bijede i mnogih invalida, tijekom Prvog svjetskog rata rađa se ideja da se osnuje menza. Neka provizorna menza radi i ranijih godina, ali je stalna menza (Židovska đaćka menza)

¹⁵ Loža "Zagreb", *Jevrejski glas* 48/1932., 26/1933.; 8/1934.

¹⁶ Zap. sjednice Odbora za upravu JVO u Zagrebu, 26.9.1940.; JIM.

¹⁷ Spomenica "Izraelske ferijalne kolonije" prigodom dvadesetgodišnjice, Zagreb 1934., 20; *Židov* 25/1926.

¹⁸ *Židovska smotra* 18/1909.; 1/1911.; *Jevrejski život* 75/1925.; 97/1926.; *Židov* 14/1934.; *Jevrejski glas* 36/1932.; HDA, fond 1353, Građanske stranke (grupa VI), 2155.

otvorena 1919. godine. Bilo je to baš u vrijeme kada u Zagrebu počinje raditi niz viših škola i fakulteta, pa se i broj židovskih studenata iz cijele države ubrzano povećava. "Vanrednom susretljivošću ŽBO u Zagrebu, koja je uvijek pokazivala puno razumijevanja za naš rad, omogućeno nam je, da bar donekle proširimo prostorije i poslovanje menze", tvrde članovi ŽAPD-a. U menzi se 1925. dnevno hranilo 250 studenata, sljedećih godina oko 300. Početkom tridesetih menza zapada u tešku financijsku krizu pa se u njoj 1934. hrani samo 127 studenata, odnosno otprilike svaki treći židovski student (od ukupno 369). Menza se izdržavala dobrovoljnim prilozima bogatijih Židova, darivanjima prilikom velikih praznika ili obiteljskih događaja, organiziranjem tzv. Sjajnog plesa menze jednom godišnje u gimnastičkoj sali "Makabija" te sabirnom akcijom koju su provodili sami studenti: podijelili su gradske kvartove i po njima sakupljali priloge. Angažirali su se i u pripremanju zimmice, što je omogućavalo da hrana bude jednako kvalitetna tijekom čitave godine. Relativno je mali broj studenata plaćao puni iznos obroka, većina je koristila razne popuste: bili su razvrstani u čak 10 kategorija prema imovinskom stanju. Hranili su se i muslimani, jer je košer prehrana donekle odgovarala i njihovim dijetalnim zahtjevima (Najfeld, 1986.:69-73, Najfeld, 1979.:29-32).¹⁹

ŽAPD je bio vrlo aktivan u sakupljanju novca za menzu, ali i u svemu ostalom "što se odnosilo na prehranu, nastambu te zaposlenje svojih članova". U odnosu na razdoblje prije Prvoga svjetskoga rata i djelatnost je bila i službeno proširena - u novim pravilima, koja su odobrena 1923.

stoji da osim "podupiranja svojih oskudnih članova, pribavljanja zaslužbe članovima", "medjusobnog upoznavanja i sblizjenja svojih članova", kao što stoji u pravilima iz 1909., ŽAPD "uzdržava društvenu knjižnicu", "upravlja i nabavlja sredstva za Židovsku čajku menzu" te "zastupa akademičare Židove na sveučilištu i ostalim visokim školama u Zagrebu, te uopće u javnosti, prvotno u ekonomskim interesima". Pravila su dopunjena 1925. godine. Tako su se objavljivale i molbe za primanje članova ŽAPD-a na stan ili ponude za instrukcije iz hebrejskog, ali i drugih srednjoškolskih predmeta. Plaćaju se ispitne takse, beskametni zajmovi, posuđuju potrebni udžbenici, daju besplatni lijekovi i sl. Društvo je donekle i institucioniziralo posredovanje u namještenju. "Informacioni odsjek i ured za izbor zvanja" osnovan je 1920. sa ciljem da informira o mogućem studiranju, upućuje židovsku omladinu u sve vrste zvanja i posreduje u pronalaženju posla. "Teške ekonomske i političke prilike" prouzročile su da se "mnogo siromašnih studenata javlja i moli za pomoć, da ne zapne usred studija". Siromaštvo je bilo česta pojava, pa nisu bili rijetki oglasi poput ovoga: "siromašni student tehnike, u zadnjoj godini studija, traži bilo kakovu zaradu, da može nastaviti nauke".²⁰

Općinski su čelnici nastojali karitativnu djelatnost učiniti što efikasnijom i pravednijom, pa su 1927. predstavnici općine, Hevra Kadiše, ženskih organizacija i nadrabin osnovali poseban odbor koji je koordinirao sve akcije: pomoć invalidima i starcima, posebna pomoć siromašnim obiteljima, povremena pomoć u hitnim situacijama trajanju od 3 do 6 mjeseci, briga o bolesni-

¹⁹ Zap. sjednice Odbora za upravu 26.10.1918.; JIM; Židov 10, 11, 13/1918.; 19/1919.; 38/1925.; 7/1934.; 16/1935.; Jevrejski život 21/1924.

²⁰ HDA, fond 1353, Građanske stranke (grupa VI), 2155; vidi i *Hanoar* 3-4, 6-7/1930.; *Jevrejski život* 34/19-24.; *Jevrejski glas* 4/1930.; 15/1935.; *Židov* 26, 34, 35, 43/1920.; 10/1921.; 45/1924.; 38/1925.; 47, 50/1927.; 52/1928.; 35/1931.

ma u bolnicama, briga o siročadi. Davane su i stipendije za srednjoškolce i studente. Osim toga, bili su osigurani i beskamatni krediti i jamstva za siromašnije trgovce i umjetnike. U sve te fondove stiglo je 1929. preko milijun dinara.²¹

Usprkos činjenici da je ovakva vrsta pomoći bila prijeko potrebna, vremenom je postajalo očigledno da ona ne može riješiti sve socijalne probleme. Već je dvadesetih godina bilo inicijativa da se “od nesistematske dobrotvornosti pređe na stvaranje eksistencija”, kako to 1928. definira predsjednik općine dr. Hugo Kon. Kon je sredinom tridesetih bio još jasniji: “i ranije je članove ovog odbora vodila namjera da se što manje izda na profesionalno prosjačenje... trebalo bi propagirati više solidarnosti i više pomoći od strane poduzeća radi zaposlenja jevrejskih radnika i namještenika”.²²

Takva su nastojanja institucionalizirana 1933. kada je u Zagrebu ustanovljena “Središnja jevrejska stanica za produktivnu socijalnu pomoć”. U početku je Stanica bila zamišljena kao regionalna organizacija koja djeluje na širem zagrebačkom području, ali je ubrzo dobila općejugoslavenski značaj (“treba da zahvati svako mesto gde žive Jevreji”). Cilj joj je bio da na teritoriju čitave Kraljevine “radi na ujednačenju i sistematizovanju socijalnoga rada različitih jevrejskih udruženja i institucija”, odnosno da stvara programe kojima je cilj da korisnici u budućnosti budu sposobni sami se izdržavati. Krug koji je osnovao takvu instituciju bio je svjestan da “danas

pomoć trebaju ljudi zdravi i sposobni za rad, koji bez svoje krivnje ne mogu sami da se izdržavaju ... ovim se ljudima pomoć ne može pružiti u obliku kakvih potpora za moment”. Početkom 1934. detaljno su obrazloženi ciljevi, umnogome uvjetovani velikom ekonomskom krizom: “sve se više pokazuje da dosadašnja zanimanja ne daju više mogućnosti za život. Uzaludne su i najbolje svjedodžbe univerziteta kada je nemoguće plasirati se u slobodnim i intelektualnim zvanjima. Mnogi naši omladinci, s univerzitetskim diplomama, rade poslove za koje nisu potrebne ni srednje škole”. Stanica je poticala židovsku omladinu da kao profesiju izabire što više obrte, trgovinu i industriju te se obvezivala pronalaziti im posao. Međutim na jugoslavenskoj razini, a pogotovo u Zagrebu, nastojanje da Židovi postaju obrtnici doživjelo je neuspjeh.²³

Do 1935. Stanica je imala 284 člana, većinom iz Zagreba, od kojih su 18 bili dobrotvori, 31 utemeljitelj, a 235 redoviti članovi s najmanjim mjesečnim prinosom od 10 dinara. U vodstvu zagrebačke židovske općine držalo se 1940. kako novac valja “sakupiti iz redova Židova cijele Jugoslavije... jer nije ni zgodno, ni oportuno, da se ova stanica s najvećim dijelom svojih potreba oslanja u tolikoj mjeri na našu općinu i naše građanstvo”.²⁴

U trenutku kada je u Evropi već godinu dana bjesnio rat, u rujnu 1940., u općini je neumorni Hugo Wollner, trgovac i najveći mecena Židovske štedne kreditne zadruge, predlagao osnivanje Srednje tehničke škole

²¹ Židov 30/1930.

²² Židov 37-38/1928.; zap. sjednice Odbora za socijalno-dobrotvorne ustanove JVO u Zagrebu, 4. 12. 1935.; JIM.

²³ HDA, fond 144, SBUO, kut. 208, 2371/1933.; Židov 7/1934.; 36/1936.; Jevrejski list 15/1934.; Jevrejski glas 45/1932.; 6/1934.; 3/1936.

²⁴ Tajnički izvještaj o zaključnim računima za god. 1939., podnesen sjednici Pretstojništva JVO u Zagrebu, 21. 5. 1940. i sjednici Vijeća JVO 13. 6. 1940.; Izvještaj pročelnika Upravnog odbora kao uvod u generalnu debatu povodom donaćanja proračuna za godinu 1941., održan na sjednici Pretstojništva JVO u Zagrebu 12. 11. 1940.; JIM; Židov 1, 2/1935.; 9, 10/1938.; 50/1939.; Jevrejski glas 20/1940.

u Zagrebu te je već razmišljao “o stručnjacima, koji tu školu treba da vode”.²⁵ Od te inicijative, nažalost, nije bilo ništa.

Kako bi se što više poticalo “stvaranje eksistencija”, 1931. osnovan je Savez jevrejskih zanatlija kojem je oporučno inicijalni novac preminuli veletrgovac Makso Bauer. Potom je osnovana “Zaklada Makse Bauera i drugova”.²⁶ Svrha je Saveza bila da se “među Židovima podigne smisao za zanatstvo, da privede vrijedne židovske mladiće u obrt, da ih podupire za vrijeme naukovanja ako su siromašni, i da im kasnije pomogne zajmovima do samostalnosti”. Savez je trebao funkcionirati na načelu “samopomoći i zajmova interesentima”, a nisu bili predviđeni bespovratni krediti.²⁷

EZRA - zadruga za štednju i zajmove ili “Štedovna” (ili “štedovno-predujmovna”) zadruga” osnovana je potkraj 1931., a počela je djelovati sljedeće godine, s ciljem da kreditira obrtnike i trgovce. Odmah je ustanovljena stanica za savjetovanje za izbor zvanja naučnika. Uplate su se vršile i putem inkasatora, postojala je i štednja u “štednim kolima” (uplate po 10 dinara tjedno ili 50 dinara mjesečno) za što je uplatilac dobivao 5% kamata godišnje. Kako je broj članova stalno rastao, a time i broj uplata, zadruga je već u 1933. bila u mogućnosti dati 696 kredita u ukupnom iznosu od 5.924.180 dinara! Dakle, velik broj kratkoročnih kredita na manje iznose (prosječno otprilike 8.500 dinara). Poslovanje zadruge je stalno bilo vrlo dobro - zajmovi zadrugara potkraj 1935. iznosili su 4.922.000 dinara, a potkraj

1936. čak 6.239.000 dinara, jer kako tvrde u reklami “jevrejstvo u dijaspori zahvatio je proces osiromašenja. Uzajamna pomoć putem zadrugarstva najuspješnije je sredstvo da se ljudi privredno uzdrže” (Volner, 1988.:80-81).²⁸

Već je 1920. godine “poradi silnog nedostatka stanova za đake” blagovaonica u suterenu Doma “Lavoslav Schwarz” pretvorena u spavaonicu u koju je smješteno 19 đaka. Takva situacija nalagala je stvaranje zasebne ustanove i izgradnju zasebne zgrade. Konačno je Dom za naučnike osnovan 1933. godine. Želja je bila da se štíćenici izobrazu u pojedinim zanatima ili trgovini. Prednost su imala djeca bez jednog ili oba roditelja, ali većinom iz manje bogatih obitelji. Stoga je većini smještaj i prehrana bila u cjelini ili djelomično plaćana. Godine 1935. bilo je ih je 20, a sljedeće godine već 38. Do početka 1938. godine kroz dom je prošlo ukupno 59 mladića. Ambicija vodstva doma bila je da se dom osposobi za prihvat stotinjak štíćenika, ali je rat zaustavio takve inicijative (Volner, 1988.:80-81).²⁹

Slična ustanova za djevojke, Dom za žensku mladež (u dobi od 14 do 18 godina), osnovana je 1936. Iznajmljen je trosobni stan, angažirana je “spremna i židovskoj omladini odana domaćica”. Štíćenicama doma bili su ponuđeni tečajevi za čuvanje djece, potom krojački, zubotehničarski, frizerski tečaj i tečaj za kitničarke. Dom je mogao primiti oko 20 učenica, “prvenstveno siročadi i djece siromašnih roditelja. U domu je 1939. bilo 17 djevojaka, od kojih

²⁵ Zap. sjednice Odbora za upravu JVO u Zagrebu, 26.9.1940.; JIM.

²⁶ Zap. sjednice Pretstojništva JVO u Zagrebu, 31.10.1937.; JIM.

²⁷ Savez se u nekim dokumentima spominje i kao Društvo - HDA, fond 144, SBUO, kut. 148, 20936/II/19-31.; kut. 238, 1820/1934.; *Židov* 13, 23/1931.; 8/1933.; *Jevrejski glas* 14-15/1931.

²⁸ *Židov* 46, 50, 51/1931.; 26, 44/1932.; 11/1933.; 10, 24/1936.; 11/1937.; 15/1938.; *Jevrejski glas* 19/1932.

²⁹ Zap. sjednice Pododbora doma za nemoćnike ŽVO u Zagrebu, 14.11.1920.; tajnički izvještaj o zaključnim računima za god. 1939., podnesen sjednici Pretstojništva JVO u Zagrebu, 21.5.1940. i sjednici Vijeća 13.6.1940.; JIM; *Židov* 40/1935.; 4, 28, 36/1936.; 9/1938.; 50/1939.; *Jevrejski glas* 39/1939.

je 8 trebalo postati krojačica, 3 domaćice, 2 frizerke. Štićenice su uglavnom bile iz sjeverne Hrvatske. Sljedeće godine bilo ih je 20. Postojao je i kuratorij koji je za štíćenike doma pronalazio posao: tako se povremeno objavljivao natječaj za nekoliko naučnih mjesta u trgovini i obrtima.³⁰

Povremeno su se osnivale i zaklade - 1935. je nakon smrti dugogodišnjeg ravnatelja tvornice koža Edmunda Friedfelda stvorena "Porodična zaklada braće Friedfeld". Odmah je raspisan natječaj da se iz nje razdijeli 40.000 dinara za stipendije "sinovima i kćerima članova zagrebačke općine, koji se bave studijama na visokim školama ili koji se izobražavaju u umjetnosti i u obrtu". Godine 1938. podijeljeno je 17 stipendija, sljedeće godine tri manje.³¹

Zagrebačka se općina od početka tridesetih vrlo intenzivno brinula o židovskim zajednicama "južne Srbije" (odnosno Makedonije), osobito o bitolskoj, jer je ona bila poznata po siromaštvu: u njoj je živjelo oko 3.600 Židova, od kojih je bilo oko 120 uličnih nosača s dnevnom zaradom od 4 do 5 dinara, ili bez dnevne zarade uopće.³²

Najkasnije je potkraj 1936. u zagrebačkim židovskim krugovima pokrenuta pod vodstvom Diane Romano inicijativa da se u Bitoli izgradi dječji dom, jer je preko 700 djece bilo "prepušteno na milost i nemilost" bijedi, a njih preko "150 bilo

je bez roditelja".³³ Iako je predstojništvo zagrebačke općine 1938. optimistički najavljivalo kako su "potrebna sredstva dobrim dijelom prikupljena" te da će se "zidanjem tog Doma ovih dana početi",³⁴ od toga nije bilo ništa. Međutim, neka su bitoljska djeca stigla na školovanje u Zagreb - 1939. bilo ih je barem 36, a možda i preko 50.³⁵ Osim toga, 1937. osnovan je i Odbor za pomoć bitolskim Židovima.

Zagrebačko židovstvo angažiralo se i u pomoći nežidovima. Tako je ujesen 1935. godine poziv "Židovima grada Zagreba" potpisao predsjednik općine Hugo Kon kojim pledira da članstvo sakupi pomoć "za stotine tisuća nastradalog naroda, većinom iz Hrvatske, Dalmacije" koji "upire u Vas svoje ispaćene oči sa vrućom molbom da im što hitnije pomognete, a u čvrstoj nadi, da ih nećete zaboraviti i u strašnoj smrti od glada prepustiti na milost i nemilost".³⁶ A kada je potkraj lipnja 1936. Zagreb pogodio prolom oblaka i potom bujica te je "nastradao baš najsiromašniji sloj građanstva", redakcija Židova upućuje svojim čitaocima "hitan poziv da brzom i obilnom pomoći učine svoju dužnost prema nastradalim sugrađanima"! Dobrotvorni rad Židova u Hrvatskoj tema je koja svakako omogućuje još istraživanja, jer nije dovoljno poznato sudjelovanje u drugim nežidovskim društvima. Primjerice, samo na fotografiji s dobrotvorne priredbe za prikupljanje pomoći stradalima od popla-

³⁰ Židov 36/1934.; 7, 13/1935.; 4, 7, 19, 44/1936.; 3/1937.; 37, 50/1939., tajnički izvještaj o zaključnim računima za god. 1939., podnesen sjednici Pretstojništva JVO u Zagrebu, 21.5.1940. i sjednici Vijeća 13.6.1940.; JIM.

³¹ Židov 44, 45/1935.; 46/1937.; 25/1939.; tajnički izvještaj o zaključnim računima za god. 1939., podnesen sjednici Predstojništva JVO u Zagrebu, 21.5.1940. i sjednici Vijeća 13.6.1940.; JIM.

³² Židov 23/1937.; 9/1938.

³³ Zap. sjednice Odbora za prosvjetu JVO u Zagrebu, 11.10.1937.; zap. X. i XVI. sednice IO SVJOJ, 28.12.1936. i 23.6.1937., str. 3-5; izvještaj o radu IO SVJOJ 14.2.1937. - 23.1.1938., prilog zap. XXIV. sjednice IO SVJOJ, 17.1.1938., str. 7-8; JIM; Jevrejski glas 36-37, 51/1937.; 45/1939.

³⁴ Tajnički izvještaj o zaključnim računima za god. 1937., podnesen sjednici Pretstojništva JVO u Zagrebu, 19.4.1938.; JIM.

³⁵ Jevrejski glas 38/1939.; zap. sjednice Odbora za prosvjetu JVO u Zagrebu, 24.10.1939.; JIM.

³⁶ Židov 46/1935.; 27/1936.

ve u Zagrebu 1938. godine održane u HNK, među tridesetak nazočnih prepoznato je najmanje deset pripadnika uglednih židovskih obitelji (vidi Goldstein, 2004.:216.).

“Mnogi ugledni općinari krše starodrevnu tradiciju koja nam nalaže vršenje micvot (dobročinstva – op. I. G.)... uglavnom jedna te ista lica nose sve terete, koje nam nalaže jevrejstvo, dok drugi ovim dužnostima izbjegavaju služeći se stereotipnim a često nedozvoljenim izgovorima...” tvrdi se u izvještaju iz 1938. godine. Dvije godine kasnije kaže se da je “zagrebačko židovstvo uvijek rado i mnogo davalo, ali mora se reći, da su akcije sa dobrovoljnim prilozima omiljenije od prisilnih podavanja.” I maces se prodavao tako da je višak novca davan za “siromahe i izbjeglice”, a njima se maces i besplatno dijelio.³⁷

Tridesetih se osnivaju različita dobrotvorna i druga društva u manjim hrvatskim gradovima - u Bjelovaru, Slavenskom Brodu, Koprivnici, Ludbregu, Đakovu, na Sušaku (Geiger, 2003.:77-81)³⁸: intenzivnost zbivanja u to se doba iz Zagreba prenijela i u druge dijelove Hrvatske i obilježila život tamošnjih židovskih zajednica.

U DOBA NDH: POKUŠAJI UBLAŽAVANJA TRAGEDIJE

Po uspostavi NDH vrlo su brzo razgranate aktivnosti zagrebačke židovske zajednice bile ugašene. Međutim, da bi se svakim danom sve veća tragedija ublažila u zagrebačkoj (i u osječkoj) Židovskoj općini osnovana je u ljeto 1941. posebna instituci-

ja, tzv. Skrb za logore, koja je imala autonomne financije. Ustaške su vlasti tražile da sva pomoć prvo ide preko Skrbi, odnosno preko Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, očigledno stoga da bi se lakše mogao vršiti kompletan nadzor (o tome opširnije u Goldstein i Goldstein, 2001.:385 i d).³⁹

Po zamislima ustaških vlasti, za židovske su se zatočenike u logorima trebale skrbiti same židovske bogoštovne općine, ponajprije zagrebačka. Istodobno, općine su morale pomagati i brojnim članovima i njihovim obiteljima koje su ostale bez ikakva prihoda i sredstava za život. Morale su brinuti i za opskrbu transporta koji su raznim pravcima, najviše kroz Zagreb, prolazili na putu prema logorima. Sve je to bio golem ljudski i financijski teret, s kojim se Vijeće općine i općinsko osoblje zadržavajuće uporno nosilo.

Financiranje se svodilo uglavnom na tri izvora: prvo, doprinosi samih članova općine, što se već tijekom ljeta i početkom jeseni 1941. pokazalo nedovoljnim, jer je većina članova općine bila opljačkana, a mnogi već deportirani u logore ili pobjegli iz Zagreba; drugo, molbe ustaškim vlastima da se deblokiraju raniji bankovni računi ŽBOZ i da se vrati dio sredstava od kontribucije, što su vlasti počele odobravati uglavnom tek 1942. godine, ali u minimalnim i sasvim nedovoljnim iznosima, i treće, pomoć židovskih organizacija i pojedinaca iz neutralnih zemalja (Švicarska, Portugal, Turska) te iz Mađarske i Italije, koja je u sasvim nedovoljnom opsegu počela pritjecati potkraj 1941. godine, ali je od ljeta

³⁷ Izvještaj pročelnika Odbora za upravu kao uvod u generalnu debatu povodom donošenja proračuna za god. 1938.; izvještaj pročelnika Upravnog odbora kao uvod u generalnu debatu povodom donošenja proračuna za godinu 1941., održan na sjednici Pretstojništva JVO u Zagrebu, 12.11.1940.; zap. sjednice Odbora za bogoštovlje JVO u Zagrebu, 20.6.1940.; JIM.

³⁸ HDA, fond 144, SBUO, kut. 83, 309/II/1930.; kut. 147, 20322/1931.; kut. 174, 246/1932.; kut. 179, 851-II/1932.; kut. 183, 1384 i 1385-II/1932.; kut. 185, 1559-II/1932.; kut. 185, 1615-II/1932.; kut. 191, 3958-II/1932.; kut. 213, 3642/1933.; kut. 228, 403/1934.

³⁹ HDA, fond 223, MUP NDH, 13520/3095/42.

1942. postala najvažniji izvor općinskih prihoda i ključ održavanja Skrb i za logore i drugih humanitarnih djelatnosti Općine.

Prema odredbi ustaških vlasti sve osobe koje su po Zakonskoj odredbi o rasnoj pripadnosti bile smatrane Židovima po rasi, bile su dužne plaćati općinski prinos lokalnoj židovskoj općini. Kako su Židovi najvećim dijelom ubrzo ostali bez stalnih izvora prihoda i njihovi računi bili blokirani, a najamnine stavljene pod zapor, to mnogi više nisu mogli plaćati obvezatan prinos. Ustaški povjerenici koji su preuzeli upravu u židovskim poduzećima gotovo su redovito uskraćivali plaćanje punog iznosa prinosa, bez obzira što je to bilo suprotno Zakonskoj odredbi od 3. srpnja 1941. godine, prema kojoj je židovskim bogoštovnim općinama bilo dopušteno ubirati općinske prinose u svim židovskim poduzećima u onom iznosu što su ga i do tog vremena davali. U mnogobrojnim molbama i predstavkama općine su molile da za izdržavanje logora mogu raspolagati novcem s blokiranih bankovnih računa ili dijelom od prikupljenih kontribucija. Te se molbe u početku uopće nisu rješavale, a zatim su se rješavale vrlo sporo i krajnje ograničeno, pa je ŽBOZ u jesen 1941. za Skrb za logore trošila posljednje novčane rezerve.

Stanovita olakšica bila je ta što su obitelji i sama ŽBOZ mogli slati pomoć zatočenicima preko Hrvatskog Crvenog križa, koji je u manjoj mjeri i sam sudjelovao u pomaganju (vidi opširnije u Goldstein i Goldstein, 2001.:385 i d).

Zagrebačka je Općina već u rujnu slala u 12 sanduka "dopunske hrane" za Jasenovac.⁴⁰ Nakon što je iz logora

Jasenovca stiglo u jesen 1941. četrdesetak molbi bijeljinskih Židova da im se pošalje zimska odjeća i obuća, deke i sl.,⁴¹ općina je u studenom uputila u Jasenovac u posebnom teretnom autu pakete odjevnih predmeta. Navodno je sve to dopustio osobno Vjekoslav Maks Luburić. Općina je popisala 400 interniraca kojima je trebalo dostaviti pakete, a službenik Židovske općine je trebao nadgledati podjelu tih paketa.⁴² Već od studenoga 1941. u Jasenovac su odlazile znatne količine lijekova i sanitetskog materijala. Članovi zagrebačke Židovske općine "slali su stotine i stotine paketa svojim rođacima i znancima", ali tek "bijedne ostatke ustaše predavaju zatvoreniku".⁴³ Po riječima zatočenika Egona Bergera, potkraj 1941. godine "najednom su počele stizati hiljade i hiljade paketa. Vidjeli smo ih, ali nismo znali za koga su, jer su ustaše pokidali sve adrese s njih. Mnogi od adresanata su sigurno već bili mrtvi. Oni koji su slali te pakete... vjerojatno će se sjećati s koliko nade i veselja su spremali to, a pojeli su sve ustaše" (Berger, 1966.:31). Ante Ciliga je dopremanje pomoći opisao na sljedeći način: "Neki oblici židovske solidarnosti u Jasenovcu, izgledali su mi kao nešto nevjerojatno, fantastično. Jedina pomoć izvana koja je stizala sistematski, stalno i organizirano u logor bila je židovska". Zagrebačka "općina sabirala svaki tjedan individualne pakete i davala je od sebe pakete za one židove kojima izvana nije nitko ništa slao... slalo se svakog četvrtka kako bi se u petak danju obavila u logoru razdioba za sabat" (Ciliga, 1978.:305).

U Loborgradu, u Hrvatskom zagorju, bio je logor za oko 1300 židovskih zatočenika i njihove djece. U razdoblju između 24. i 31. prosinca 1941. u Loborgrad su iz

⁴⁰ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-77 do 1-83.

⁴¹ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4971, sign. K-63-3-3/1-140.

⁴² HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28371; JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/, 1-50, 1-67.

⁴³ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 87-8.

zagrebačke općine poslani paketi. Između ostaloga, bili su tu i paketići s bombonima, igračke za djecu i dječje knjige. Paketi su išli u Loborgrad svaki tjedan, 17. prosinca otpremljeno ih je samo nešto manje od 400. Općina šalje u Loborgrad i 102 tube zubne kreme, 51 četkicu za zube, špange, Nivea kremu, dječji krevet, kolijevku, njihaljku. Općina je slala pakete i drugima – “pravoslavkinjama” u Loborgrad i Hrvatima u Jasenovac. Čak se događalo da su neki zatočenici – Hrvati prve pakete dobili od židovskih općina, ponajprije od zagrebačke (Lengel-Krizman, 1985.:9).⁴⁴

Općina je Zagrepčaninu Vladimiru Aladaru Ecksteinu (1896.-1943?) u Staru Gradišku – između prosinca 1941. i rujna 1943. godine – poslala 27 paketa. Rudiju Adanji je od kraja 1942. do travnja 1945. godine poslan 81 paket, Meiru Kasorli (iz Visokoga) u istom razdoblju čak 107. Samo je pitanje koliko su paketa Eckstein, Adanja i Kasorla primili, a koliko ih je opljačkano (Miletić, 1986.:199).⁴⁵

Zimi 1941./1942. iz Židovske općine je slana okružnica: “ZIMA JE... stoga zatočenici i zatočenice u svim logorima trebaju najhitnije zimsku obuću, odjeću i rublje. Molimo Vas dakle donesite najhitnije u “Skrb za logore” Trenkova 9, što Vam je moguće. Osim toga treba zatočenicima, koji nemaju više nikoga da se za njih brine i dalje slati živežne namirnice. Ukoliko ovakove možete dati u naravi – predajte ih “Skrbi”, a ako to ne možete, molimo prinos u novcu, da se i ovi zatočenici mogu obskrbiti dodatnom hranom”.

Iz Državne riznice, Ureda za podržavanje imetak i na zahtjev Židovskog odsjeka isplaćeno je u travnju 1942. godine Židovskoj bogoštovnoj općini iz fondova podržavljenog židovskog novca 6.500.000 kuna za “uzdržavanje židovskih logora”.⁴⁶

Da bi se nekako pokrili rastući troškovi, ŽBOZ bila je potrebna i inozemna pomoć. Stoga je tajnik zagrebačke općine Aleksandar Klein već u ljeto 1941., potom i dva puta tijekom 1942. godine putovao u Budimpeštu kako bi od tamošnje JOINT-ove ekspoziture ishodio dobivanje pomoći. JOINT je novac i obećao (Ristović, 1998.:184).⁴⁷ Štoviše, čini se da je i predstavnik JOINT-a već u srpnju 1941. godine stigao u Zagreb, jer je Židovski odsjek smatrao da su “doznake koje bi na taj način stigle bile potrebne i poželjne”.⁴⁸ Koliko je poznato, ni Klein ni Židovska općina nisu dobili mnogo, tek protuvrijednost od oko 2.000 US \$ isplaćenih u mađarskim pengama. Kasnije su, u nekoliko navrata, stigli i manji iznosi, što nije pokrivalo ni trećinu troškova za najhitnije potrebe. Klein je u ožujku 1942. godine putovao i u Ljubljanu “u svrhu dogovora radi pomaganja izbjeglica”.⁴⁹ U “Mađarsku, Italiju i Švicarsku” putovao je po istom poslu i Dragutin Rosenberg, kao i Dezider Abraham.⁵⁰ Sve se to pokazalo krajnje nedostatnim, pa se zagrebačka općina već na prijelazu u 1942. godinu obratila židovskim i drugim organizacijama u Švicarskoj, prije svega dr. Alfredu Silberscheinu koji se nalazio na čelu RELICO-a sa sjedištem u Ženevi (Ristović, 1998.:184).⁵¹ Na taj je način preko Međunarodnog Crvenog križa

⁴⁴ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-1, 1-7, 1-11, 1-35, 1-55, 1-71, 1-72.

⁴⁵ Kartoteka Jasenovac, Arhiv ŽOZ.

⁴⁶ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29332.

⁴⁷ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27352, 27793; Zapisnici Vijeća ŽOZ 1941., Arhiv ŽOZ.

⁴⁸ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27554.

⁴⁹ HDA, zbirka MUP RH III-24, 1179.

⁵⁰ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28575, 29153, 29154.

⁵¹ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29153.

u logore poslano jednom 1200 kutija razne hrane – sardina, šećera, makarona, konzervi.⁵² RELICO je kao “švicarska organizacija” djelomično “pokrivao” djelatnost JOINT-a. Pronađen je posrednik, jedan švicarski poslovni čovjek koji je prenosio novčanu pomoć zagrebačkoj Židovskoj općini. Istodobno je JOINT izravno preko Međunarodnog Crvenog križa u tri navrata poslao “velike i krasne pošiljke” raznih lijekova, osobito onih kojih je u Zagrebu manjkalo. Svi su oni uglavnom proslijeđeni u logore.⁵³ Jedna od tih pošiljki (“11 sanduka s ljekarničkim proizvodima”), pristigla u srpnju 1943. na adresu Hrvatskog Crvenog križa, distribuirana je u logore preko zagrebačke Židovske općine.⁵⁴ U jednom sumarnom osvrtu na zbivanja tijekom rata Savez jevrejskih općina Jugoslavije odao je posebno priznanje gospodinu Kelertu, švicarskom konzulu u Zagrebu za vrijeme NDH, koji je od predstavnika međunarodnih židovskih institucija u Turskoj potajno donosio novac zagrebačkoj Židovskoj bogoštovnoj općini.⁵⁵ Stanovita potpora stizala je i od organizacije talijanskih Židova Delasem, koja je ponajprije pomagala židovskim izbjeglicama u Italiji i u talijanskim okupacionim zonama. Ante Ciliga tvrdi da su mu u Jasenovcu židovski zatočnici 1942. objašnjavali kako novac za slanje paketa u Jasenovac stiže u Zagreb preko Budimpešte, “najviše od židova iz Amerike i Engleske” (Ciliga, 1978.:305).

Po nekim svjedočenjima, na taj je način Židovska općina otpremila u Jasenovac, Staru Gradišku, Lepoglavu i neke druge logore iznimno mnogo odjeće, lijekova,

higijenskih artikala i oko 50.000 – 51.000 paketa s hranom (i duhanom). Ako je broj od 50.000 – 51.000 točan, a čini se da bi mogao biti, to bi značilo da je svakoga dana tijekom 4 ratne godine, uključujući i nedjelje i praznike, Židovska općina slala u logore prosječno 25-30 paketa. Paketi su bili “stručno sastavljeni i opremljeni... vodila se i točna evidencija o slanju tih paketa”. Iako su paketi morali biti tipizirani, prema obavijestima koje su u općinu stizale od “raznih slobodnjaka i iz logora otpuštenih nežidova... znali smo biti obaviješteni da se logorašima u Staroj Gradiški oduzimlje hrana koja se treba kuhati i ostavlja samo gotova suha hrana. Onda je stigla obavijest da se zatočenim ženama oduzimlje sve osim kolača... prema tim obavijestima, mijenjali smo i mi sastav tih paketa.” Kada je općina u Jasenovac poslala šivana odijela i muško rublje, čuli su da su “90% toga ustaše sebi prisvojili”. Bez obzira na to koliko su ustaše pljačkali pakete, nitko ne dovodi u sumnju da je “samo hrana iz tih paketa zatočenike držala na životu. Bez njih svi bi oni već davno umrli od gladi. Osim toga ti paketi djelovali su i moralno na nesretne internirce, kao gotovo jedini glas izvana”.⁵⁶

Budući da se u općini vodila precizna evidencija o slanju paketa pojedincima te o tome kada su se javili iz logora, “onaj koji se 3-4 mjeseca nije javljao, bio je iz kartoteke brisan, kao mrtav, što je u pretežnoj većini nažalost odgovaralo faktu stanju stvari”.⁵⁷

Nakon oslobođenja 1945. različite djelatnosti židovske zajednice bile su obnovljene. Tako je Društvo čovječnosti (koje se samo donekle može smatrati

⁵² HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 93; kut. 16, 4687-4770.

⁵³ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 93.

⁵⁴ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5386, sign. K-65-6-1/1-315.

⁵⁵ Spomenica SJOJ 1919.-1969., 89.

⁵⁶ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 94; kut. 15, 3877, kut. 16, 4479.

⁵⁷ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3877.

židovskim) vrlo tiho, na samom početku 1946. godine, obilježilo svoju 100. godišnjicu. Na njoj se pojavio i njegov posljednji predratni predsjednik, dr. Milan Schwartz, koji je smijenjen po uspostavi NDH. Tom je prilikom dr. Schwartzu odano i posebno priznanje. Međutim, ubrzo je stiglo rješenje Socijalnog odjela Gradskog narodnog odbora da se Društvo ukida, a da Odjel preuzima imovinu Društva. Posljednja sjednica upravnog odbora održana je početkom 1947. godine, i to je bilo sve (Kolar-Dimitrijević, 1997.:272-274, Kolar-Dimitrijević, 1998.:73). Ukidanje Društva bilo je u skladu s tadašnjim nazorima da socijalnu i karitativnu djelatnost mora organizirati država ili društva koja ona neposredno nadzire. Još je važniji razlog bio, o kojem se nigdje nije govorilo, da se željela nacionalizirati imovina.

Hevra Kadiša podijelila je sudbinu Društva čovječnosti iste godine: u veljači 1947. godine održana je skupština društva, prihvaćene i promjene u pravilima društva, ali ni to nije pomoglo. Do kraja godine Hevra Kadiša je prestala postojati, nakon točno 120 godina službenog postojanja i praktički 160 godina neformalne aktivnosti.

KRATICE:

DAZ = Državni arhiv u Zagrebu

EZRA = Zadruga za štednju i zajmove ili "Štedovna" (ili "štedovno-predumovna") zadruga

GUZ = Glavni urudžbeni zapisnik

HDA = Hrvatski državni arhiv

IBO = Izraelitska bogoštovna općina

JIM = Jevrejski istorijski muzej u Beogradu

JOINT = Jewish Joint Distribution Committee

JVO = Jevrejska vjeroispovjedna općina

RUR = Ravnateljstvo ustaškog redarstva

SBUO = Savska banovina, upravno odjeljenje

ŽAPD = Židovsko akademsko potporno društvo

ŽBO = Židovska bogoštovna općina

ZKRZ = Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (Zemaljska komisija za ratne zločine)

ŽOZ = Židovska općina Zagreb

LITERATURA

Berger, E. (1966.) *44 mjeseca u Jasenovcu*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Ciliga, A. (1978.) *Sam kroz Europu u ratu*. Rim.

Dojč, V. (1988.) 100 godina organiziranog rada židovskih žena u Zagrebu. U: M. Mirković (ur.), *200 godina Židova u Zagrebu* (str. 53-61). Zagreb: Jevrejska općina.

Freidenreich, H. P. (1979.) *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America.

Geiger, V. (2003.) Osnivanje i pravila židovskih društava u Đakovu. *Zbornik muzeja Đakovštine*, 6:77-81.

Goldstein, I., S. Goldstein (2001.) *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber.

Goldstein, I. (2004.) *Židovi u Zagrebu 1918.-1941*. Zagreb: Novi Liber.

Kolar-Dimitrijević, M. (1973.) *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931*. Zagreb : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.

Kolar-Dimitrijević, M. (1997.) Dr. Milan Schwartz, predsjednik Društva čovječnosti. *Zaprešički godišnjak*, 7.

Kolar-Dimitrijević, M. (1998.) *Prvo zagrebačko dobrotvorno društvo - Društvo čovječnosti 1846-1946*. Zagreb: Židovska općina Zagreb.

Lengel-Krizman, N. (1985.) Prilog proučavanju terora u NDH. *Ženski sabirni logori 1941-1942. Povijesni prilozi*, 4.

Miletić, A. (1986.) *Koncentracioni logor Jasenovac: 1941-1945*. Knjiga 1., Beograd, Jasenovac: Narodna knjiga.

Mirnik, I. (1995.) Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisane vremena. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 28:96-127.

Mužić, I. (1985.) Popis masona u Hrvatskoj između dva rata. *Hrvatska književna revija "Marulić"*, 3:320-321

- Najfeld, E. (1979.) Sećanja na Židovsku menzu u Zagrebu. *Jevrejski pregled*, 30(5-6):29-32.
- Najfeld, E. (1988.) Židovska akademska menza u Zagrebu. U: M. Mirković (ur.), *200 godina Židova u Zagrebu* (str. 69-73). Zagreb: Jevrejska općina.
- Polić, B. (1990.) Humanitarni doprinos Aleksandra Freliča. *Bilten židovske općine Zagreb*, 14/1990.
- Radenić, A. (1997.) Bene berit u Srbiji i Jugoslaviji 1911.-1940. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu*, 7.
- Ristović, M. (1998.) *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-45*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Šik, L. (1927.) Zagrebački Židovi u privredi. *Židov*, 11(17).
- Volner, E. Z. (1988.) Jevrejska štedna kreditna zadruha. U: M. Mirković (ur.), *200 godina Židova u Zagrebu* (str. 80-81). Zagreb: Jevrejska općina.

Summary

CHARITABLE AND SOCIAL ACTIVITY OF THE JEWISH COMMUNITY IN ZAGREB IN THE 19TH AND 20TH CENTURY

Ivo Goldstein

*Faculty of Philosophy, University of Zagreb
Zagreb, Croatia*

In the 19th century, social i.e. charitable activity represented one of important aspects of the activity of the Jewish community. As Jews in Croatia mainly lived in the cities, thus the first civil initiatives, including those in the sphere of social work, originated in the fold of Jewish communities. Each Jewish community upheld the principle of unity and solidarity at the core of their activities. In 1846, following Jacques Epstein's initiative, a charitable and cultural society – Humanitätsverein – was established as the first, and for a long period of time the only charitable society in Zagreb. In the following decades, the charitable activity of the Jewish community became more intense, in accordance with the growth in the number of Jews and the economic power of the community. Help was provided for both Jews and persons who were not of the Jewish origin. The World War II period brought the tragedy, but also solidarity with those who needed help in the camps, without which there would have been even more victims.

Key words: Jews, 19th and 20th century, Zagreb, charitable activity.